

УДК 329:323(477)

doi: 10.15421/171718

Політичне лідерство в сучасній Україні: проблеми становлення та розвитку

М.В. Морарь

*morar.nikolay@mail.ru**Таврійський державний агротехнологічний університет,
72312, Мелітополь, пр. Богдана Хмельницького, 18*

Досліджуються особливості формування політичного лідерства в Україні в умовах державної незалежності та актуалізується необхідність створення цілісної системи підготовки політичних лідерів. Підкреслюється, що політична практика цього періоду не висунула жодного загальнонаціонального лідера, який був би здатним об'єднати всі верстви українського суспільства в боротьбі за дійсну демократію, соціальну справедливість та всенародний добробут. Для сучасної політичної ситуації в Україні характерні такі явища, як криза державності, втрата політичного управління, криза національної ідентичності. В цьому контексті підкреслюється, що сьогоднішня реальність змушує переосмислити питання про роль особи, її внесок у політичний процес перехідного періоду розвитку суспільства.

Робиться висновок, що в Україні відсутня система підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні. Політичні партії, громадські організації теж не готують цілеспрямовано політичних лідерів, використовуючи системи стихійного відбору, що вкрай неефективно.

В цьому плані особливої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних з системою формування та підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні.

Ключові слова: політичний лідер; влада; політичний процес; політична система; політична еліта

Political leadership in modern Ukraine: problems of formation and development

N.V. Morar

*morar.nikolay@mail.ru**Tavria State Agro-technological University,
18, Bohdan Khmelnytsky St., Melitopol, 72312, Ukraine*

Features of the formation of political leadership in Ukraine in terms of state independence have been examined and the necessity for a coherent system of political leaders training has been actualized. It has been emphasized that the political practice of this period does not suggest any national leader who would be able to unite all segments of the Ukrainian society in the struggle for real democracy, social justice and national welfare. Current political situation in Ukraine is characterized by such phenomena as: the crisis of the statehood, the loss of the political control, the crisis of national identity. In this context, it has been emphasized that today's reality forces us to rethink the question of the role of the leader, his/her contribution to the political process of the transitional period of society's development. It has been concluded that in Ukraine there is no system of training of political leaders not at national, nor at regional level. Political parties, public organizations also do not prepare political leaders purposefully. They use a system of natural selection, which is extremely inefficient.

In this regard, the complex problem associated with the system of the formation and training of political leaders both on national and regional levels is especially important.

Keywords: political leader; power; political process; political system; political elite

Политическое лидерство в современной Украине: проблемы становления и развития

М.В. Морарь

*morar.nikolay@mail.ru**Таврический государственный агротехнологический университет,
72312, Мелитополь, пр. Богдана Хмельницкого, 18*

Исследуются особенности формирования политического лидерства в Украине в условиях государственной независимости и актуализируется необходимость создания целостной системы подготовки политических лидеров. Подчеркивается, что политическая практика этого периода не выдвинула ни одного общенационального лидера, который был бы способен объединить все слои украинского общества в борьбе за действительную демократию, социальную справедливость и всенародное благосостояние. Для современной политической ситуации в Украине характерны та-

Цитування даної статті: Морарь М.В. Політичне лідерство в сучасній Україні: проблеми становлення та розвитку / М.В. Морарь // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 2(142). – С. 5-9.

Citation of this article: Morar, N.V., 2017. Politychne liderstvo v suchasnyy Ukrayini: problemy stanovlennya ta rozvytku [Political leadership in modern Ukraine: problems of formation and development]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 2(142), 5-9. doi:10.15421/171718 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 10.12.2016

кие явления, как кризис государственности, потеря политического управления, кризис национальной идентичности. В этом контексте подчеркивается, что сегодняшняя реальность заставляет переосмыслить вопрос о роли лидера, его вклад в политический процесс переходного периода развития общества.

Делается вывод о том, что в Украине отсутствует система подготовки политических лидеров как в общенациональном масштабе, так и на региональном уровне. Политические партии, общественные организации тоже не готовят целеустремленных политических лидеров, используя систему стихийного отбора, которая крайне неэффективна.

В этом плане особую актуальность приобретает комплекс проблем, связанных с системой формирования и подготовки политических лидеров как в общенациональном масштабе, так и на региональном уровне.

Ключевые слова: политический лидер; власть; политический процесс; политическая система; политическая элита

Постановка проблеми. За роки незалежності в Україні створені владні інститути, які, відповідно до Конституції держави та інших законодавчих актів, здійснюють управління суспільством, складають певний адміністративно – управлінський процес. Але політична практика цього періоду не висунула жодного загальнонаціонального лідера, який був би здатним об'єднати всі верстви українського суспільства в боротьбі за дійсну демократію, соціальну справедливість та всенародний добробут.

Перші два десятиліття української державної незалежності пов'язані з глибокою соціально-економічною кризою в суспільстві, а також гострою внутрішньополітичною кризою в країні, яка, фактично, розколола український народ. Стан життя більшості населення країни неухильно погіршувався. В цьому контексті варто, на наш погляд, підкреслити, що багатовікова історія людської цивілізації свідчить, що за більшістю соціальних потрясінь, великих перемін у суспільстві стоять визначні особливості та їх політичне елітне оточення. Політичний регрес і занепад могутніх держав також зумовлені діями і постатями політичних лідерів.

Відзначимо, що інститут українського президентства часів державної незалежності налічує чотирьох політиків, які вже залишилися в історії – Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко і В. Янукович – людей, різних за рівнем організаційних та інтелектуальних здібностей, здатністю управляти державою на рівні сучасних вимог. Кожний президентський режим, на думку політологів, має окремі здобутки, певні досягнення, а більше – прорахунки і негаразди.

25 травня 2014 року був обраний Президентом України П. Порошенко. Для нього невідкладним є завдання подальшого зміцнення незалежної держави, збереження стабільності і міжнародної згоди.

Наголосимо, що для сучасної політичної ситуації в Україні характерні такі явища, як криза державності, втрата політичного управління, криза національної ідентичності. Політичні процеси, які відбуваються, свідчать про те, що влада не може знайти виходу з кризи. Тому сьогоднішня реальність, як справедливо відзначає А. Пахарев, змушує переосмислити питання про роль особи, її внесок у політичний процес переходного періоду розвитку суспільства [4 с. 161]. Крім того, зважаючи на вищесказане, особливої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних з системою формування та підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні. Політичні лідери – це люди, які мають бути професійно, інтелектуально, морально-психологічно та організаційно підготовлені до владної

діяльності, спроможні справляти легітимний вплив на все суспільство або його частину. В цьому плані відзначимо, що на українській політичній арені за роки незалежності так і не з'явилася особистості, які були б цілком здатні вирішувати сучасні завдання не тільки розбудови державності, а й формування та функціонування інститутів громадянського суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняній політичній літературі чимало досліджень присвячено проблемі становлення та формування сучасних українських політичних еліт і лідерства. Вагомий внесок у розробку теорії лідерства зробили сучасні вчені: В. Бебик, Д. Видрін, В. Горбатенко, М. Головатий, В. Литвин, М. Михайльченко, А. Пахарев, Ф. Рудич, О. Траверсе та інші.

Аналіз історіографії дозволив зробити висновок, що рано говорити про розроблення цілісної концепції або системи підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні. Проблема політичного лідерства, тенденції його становлення мають безумовний науково – теоретичний інтерес та велике значення для практичної політичної діяльності.

Мета дослідження – розкрити особливості формування політичного лідерства в Україні та актуалізувати необхідність формування цілісної системи підготовки політичних лідерів.

Вклад основного матеріалу. Відомо, що термін «лідер», згідно з Оксфордським словником англійської мови (1933 р.), виник у XIII ст. й дослівно означає: провідник, керівник. Поняття «політичний лідер» з'явилося на початку XIX ст., в умовах інтенсивного розвитку капіталізму. Великі зміни XIX ст. гостро поставили на порядок денний проблему наукового обґрунтування подій політичних суб'єктів, активними рушіями якого стали політичні лідери.

В українській політичній мові терміни «лідер» та «лідерство» з'явилися лише у другій половині 80-х років XX ст. і зберегли майже оригінальну вимову англійського «leader». За радянських часів цієї проблеми не було, оскільки були відсутні реальні соціальні умови для прояву цього феномена. Навіть енциклопедії та словники до 1991 р. давали лише одне визначення: лідер – керівник політичної партії. Наукове формулювання поняття та сутність політичного лідерства взагалі пройшло тривалий еволюційний етап і не припинялося й сьогодні. Це пов'язано з тим, що проблема лідерства має, скажімо, статус вічного питання, над яким замислювалося не одне покоління. Крім того, починаючи з давніх часів, вона розглядалася не тільки як політична, але й як глибоко філо-

софська. Завжди актуальним було питання про те, як знайти захисника, рятівника, месію. Пошук свого «Моісея» є закономірним етапом на шляху цивілізаційного розвитку кожного народу. Політична історія українського народу також тісно пов'язана з проблемою лідера: вожака, князя, царя, гетьмана, вождя.

У контексті досліджуваної проблеми слід підкреслити, що у сучасній науці склалося безліч підходів до визначення поняття та сутності політичного лідерства. Особливо це стосується формулювань, які наводять вчені. У політологічній літературі дослідники виділяють майже понад 100 визначень політичного лідера. В основу того чи іншого підходу кожен із дослідників, як правило, вносить певний критерій, що зрештою вирішальним чином позначається на сутності лідерства. Це дає змогу розглядати їх під різними кутами зору, але разом із тим немає загальноприйнятого визначення.

На думку політолога П. Шляхтуна, політичний лідер може бути визначений як авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей [10, с. 362]. На думку В. Токовенко, політичний лідер це суб'єкт, котрий здатний справляти цілеспрямований вплив на політичну свідомість та політичну поведінку певних соціальних груп [9, с. 189-190].

Українські дослідники С. Гелей та С. Рутар вважають, що політичний лідер – це особа, яка займає перші позиції у політичних структурах державної влади, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо [1, с. 228].

Таким чином, як бачимо серед дослідників особливих розбіжностей немає. Різняться погляди авторів, як зазначає один з провідних дослідників проблематики політичного лідерства А. Пахарев, стосовно оцінок ефективності лідерства у сфері взаємодій та взаємовпливів між лідером та його послідовниками [5, с. 7].

Політичний лідер – це авторитетний член організації, групи суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну чи суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях. Політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді й кілька осіб беруть на себе й виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадянсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому [6, с. 8]. Сутність лідерства, зазначає Ф. Рудич, це стратегічне бачення, здатність запропонувати нації перспективний науково-обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу [8, с. 12]. Ми вважаємо таке визначення вдалим, адже воно є системним і підкреслює комплексний характер категорії лідерства.

Ми розуміємо політичного лідера як особу, що здатна консолідувати громадян навколо спільної мети, застосовуючи виключно легітимні засоби впливу на політичну свідомість та поведінку певних соціальних груп, спираючись на свій професійний і особистий авторитет. Політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, коли одна особа або група

авторитетних осіб представляють інтереси і сподівання широких народних мас та пропонують шляхи їх реалізації. Для кожного етапу суспільного розвитку властиві свої особливості й методи формування політичного лідерства. Аналітичний погляд на становлення політичного лідерства в Україні часів державної незалежності надає можливість визначити основні його особливості.

Становлення лідерів суверенної України не було процесом розриву з традиціями не тільки народного життя, а й з усіма традиціями попереднього режиму. Національними лідерами ставали представники партійно-радянської номенклатури і національно – патріотичної інтелігенції. Було чимало висуванців демократичної хвилі, захопленої ейфорією гасел незалежності та самостійності. Нові політичні лідери (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський) здавалося, що займуть найвищі державні посади, тобто стануть президентами, головами урядів. Це було природно, бо ідейно-політична перевага була на боці націонал-демократичних і націонал-радикальних сил. Але таке становище тривало недовго. Наприклад, про це свідчать перші президентські вибори. «Партійна опозиція» отримувала разом 34,24% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. В. Чорновіл посів друге місце у виборчих перегонках – отримав 23,3%; голосів [7 с. 14]. Щоправда результати виборів були парадоксальними, оскільки на фоні негативного ставлення до монополії КІРС-КПУ Президентом було обрано колишнього компартійного функціонера Л. Кравчука, оскільки, незважаючи на кризу комуністичної ідеї, реальна влада і важелі управління державою продовжували залишатись у руках комуністичної еліти.

Відзначимо, що свою перевиборчу президентську кампанію Л. Кравчук визначив як п'ять «Д» (Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довіра), але його вкрай нетривалий президентський термін, а також гостра внутрішньополітична та соціально-економічна криза призвели фактично до краху цієї програми, крім першої позиції. Слід також додати, що він не зміг згуртувати навколо себе групу високопрофесійних політичних аналітиків і фахівців управління. І в цьому також виявилися неефективні організаційні та стратегічні якості першого українського президента [2, с. 143].

Президентські вибори в Україні часів державної незалежності свідчать, що на посаду загальнонаціонального лідера обиралися особи середнього рівня управлінського професіоналізму. Часто ці обирання, як справедливо відзначають політологи, були не висловленням народної любові або авторитету, а скоріше небажанням бачити на цій посаді основного конкурента. Так було на президентських виборах 1991, 1994, 1999 і 2010 років. Підкреслимо, що більшість лідерів загальнонаціонального рівня прийшли з регіонів, де вони опанували досвід регіональних керівників або сформувалися як політики в регіональних умовах: Л. Кучма, О. Мороз, П. Симоненко, Ю. Тимошенко та інші. Сучасність показує, що основними типами лідерів, які вже сформувалися або формуються в процесі розвитку політичної системи, є представни-

ки бізнесу, адміністративно-управлінського апарату та впливових політичних партій і рухів. Наголосимо, щоб стати реальним, а не віртуальним політичним лідером недостатньо грошей.

Побачити перспективу суспільства, оцінити тенденції сьогодні, здобути досвід з минулого – це необхідна риса політичного лідера, якщо він прагне залишитися на рівні завдань, які стоять перед країною.

Інститут лідерства в Україні має багато сторін, характеристик як у процесі становлення, так і функціонування. Визначимо деякі з них.

У країні відсутня система підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні. Політичні партії, громадські організації теж не готують цілеспрямовано політичних лідерів, використовуючи системи стихійного відбору, що вкрай неефективно. Тому формування цілісної системи підготовки політичних лідерів – важливе суспільне завдання. Освоєння ними світового досвіду політичного менеджменту, вміння поєднувати світовий досвід управління з національними традиціями створює умови для становлення відповідальних і кваліфікованих лідерів.

Система освіти практично в усіх регіонах світу є потужним каналом просування до вершин політичної ієрархії. У Франції та Великій Британії, наприклад, можна говорити про практичний збіг системи освіти та елітного рекрутування. Гранд еколь (вищі школи) – це тип привілейованих навчальних закладів, які готують кадри вищої кваліфікації у Франції, багато з яких посідають вищі державні та адміністративні посади. Еліти у Франції, таким чином, управляють за допомогою компетенції та знань. Подібні механізми діють у США (Гарвард, Принстон), у Великій Британії (Оксфорд, Кембрідж), в Японії діють проекти («Кордон всередині»), спрямовані на індивідуальний розвиток обдарованих дітей тощо. На підтвердження цього учені стверджують, що для управління країною повинні бути добре підготовленими 2% населення. Якщо за спеціальними програмами навчати 10 відсотків відмінників, такий розвиток є можливим [7, с. 29].

В Україні одним із заходів, що сприяв творенню нової еліти, була фундація елітних навчальних закладів. Прикладом такого закладу може бути Український гуманітарний ліцей Національного університету імені Тараса Шевченка, утворений восени 1991 року, що був орієнтований на відбір талановитих юнаків та дівчат із гуманітарними, аналітичними і лідерськими здібностями. Характерною рисою навчального процесу була своєрідна ідеологія, за якою ліцеїсти мали усвідомити себе молододо національною елітою, що повинна розбудовувати демократичну Українську державу.

Високий рівень підготовки дозволили більшості випускників ліцею успішно здобути вищу освіту в престижних українських та іноземних університетах. Сьогодні вже можна бачити результати: випускники ліцею беруть участь у політичній боротьбі, займають високе становище в українській владі.

Нині в Україні створено загальнонаціональну систему підготовки державних службовців і посадових осіб з урахуванням сучасного внутрішньополітичного стану в країні, вітчизняного і кращого сві-

тового досвіду та практики, що складалася за роки незалежності. В організаційну структуру цієї системи входять:

1) Національна Академія державного управління при Президенті України (НАДУ) – головний вищий навчальний заклад у системі підготовки державних службовців і посадових осіб, її Дніпропетровський, Львівський, Одеський та Харківський регіональні інститути державного управління.

2) 10 вищих навчальних закладів університетського рівня, що готують магістрів державної служби для обіймання посад державних службовців, а також Академія муніципального управління (м. Київ).

3) 23 центри перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади та місцевого самоврядування.

4) 61 галузевий навчальний заклад з перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів [7, с. 102].

Таким чином, державна система, що функціонує в Україні, загалом забезпечує досить високий рівень професійності підготовки осіб, які здатні найбільш ефективно вирішити завдання трансформаційного суспільства. Така система підготовки еліти формує і такі особисті якості, як професіоналізм, патріотизм, інноваційна поведінка.

В цьому контексті автор пропонує низку механізмів та форм підготовки партійних лідерів: відкриття спеціалізованих шкіл та спеціальностей на факультетах вищих навчальних закладів для підготовки кадрів; висунення кадрів «знизу» – шляхом виборів через громадські організації та рухи; введення у практику партійного життя конкурентних механізмів (відкритий конкурс) при обійманні керівних посад; висунення кандидатів і складання відкритих партійних списків на вибори у представницькі органи влади тощо.

Функціонуючи в Україні, лідери різко демонструють свої ідеологічні позиції, діють ситуативно. Це говорить не тільки про особистісну низьку кваліфікацію в сферах духовного життя, політичного менеджменту, а й про відсутність професійних команд у лідерів, які б не тільки забезпечували поточну роботу лідерів, а й розробляли стратегію їхніх дій.

Підбір кадрів та формування партійної еліти (команду) дуже непросте завдання. Як говорив Вінстон Черчілль, це не те саме що будувати хагу – знизу догори, а потім, коли все завершено, – поставити димар. Тут треба починати з головних осіб, тобто «згори». Головних не в розумінні тих, хто обіймає високі пости, а знайти людей, які найбільш підходять для цієї роботи. Другим важливим моментом, ще перед тим як знайти виконавців, є вироблення свого чіткого плану, маги його «в голові», щоб потім люди слугували втіленню плану лідера, а не діяли на власний розсуд. Це не означає, що він намагався оточити себе тими, що завжди говорять «так» [3, с. 124].

На думку сучасників англійського прем'єра та істориків, В. Черчілль не здійснив би багатьох своїх задумів, якби не наближав до себе людей широкої натури, талановитих, професіоналів. Він не заперечував проти того, щоб призначити на посаду представника опозиції чи того, кого раніше піддавали критиці. Головне, В. Черчілль знаходив їм застосування, бо знав,

що це люди сильного характеру, мають незалежну думку. Не можна мати команду, в якій геть усі погоджуються з лідерами. Це веде в нікуди. Справжній ведучий завжди творчий, і йому необхідна така ж команда, в якій має місце дискусія та присутній конфлікт. Звичайно, в цьому потрібен баланс.

Отже, більшість фахівців з питань лідерства вважають, що головний принцип підбору кадрів – це професіоналізм, набір різноманітних умінь, досвідченість. І друге – це особисті якості та цінності, які сповідує людина, її характер.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що за роки незалежності політичне лідерство в Україні як інститут зазнало певної еволюції. Цей феномен розкривається через особисті риси політики, рівень його

команди, тип політичного режиму і характер політичної ситуації. Теоретико – методологічні розробки проблем формування цілісної системи підготовки політичних лідерів є найактуальнішим і важливе суспільне завдання. В Україні відсутня система підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні.

Політичні партії, громадські організації теж не готують цілеспрямовано політичних лідерів, використовуючи системи стихійного відбору, що вкрай неефективно.

В цьому плані особливої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних з системою формування та підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Гелей С. Д. Політологія: Навч. Посіб / С.Д. Гелей, С.М. Рутар ; 7-ме вид., перероб. і доп. - К. :Знання, 2008. - 415 с.
2. Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. - К. : Ін-т політ. і екононац. дослід. ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2007. - 365 с.
3. Микитенко С. Енігма лідера, або Що може обіцяти політична кар'єра порядній людині, окрім втрати порядності / С. Микитенко. - К. : «Молодь», 2001. - 416 с.
4. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні : навчальний посібник / А.Д. Пахарев ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. - Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2011. - 183 с.
5. Пахарев А.Д. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: автореф. дис...д-ра політ. наук: 23.00.02 / Пахарев А. Д. - К. 2003. - 32 с.
6. Політика в особах. Політичне лідерство на пост соціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф.М. Рудича. - К. : Парламентське видавництво, 2008. - 352 с.
7. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденційності розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. - К. : Парламентське вид-во, 2010. - 336 с.
8. Політичні партії - провідний чинник розвитку політичної системи в Україні. Матеріали засідання «круглого столу» 28 січня 2004. - К. : ПЦ «Фоліант», 2004. - 65 с.
9. Рудич Ф.М. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу / Ф.М. Рудич // Політичний менеджмент. - № 2(47). - 2011. - С. 13-43.
10. Токовенко В.В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: монографія / В.В. Токовенко. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 256 с.
11. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія: підручник / П.П. Шляхтун - К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. с. 451.

REFERENCES:

1. Heley, S. D., Rutar, S.M., 2008. Politolohiya [Politology]. 415. Znannya, Kyiv (in Ukrainian)
2. Karmazina, M., 2007. Prezydentstvo: ukrayins'kyu variant [Presidency: Ukrainian variant]. 365. In-t polit. i ekononats. doslid. im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny, Kyiv (in Ukrainian)
3. Mykytenko, S., 2001. Enihma lidera, abo Sheho mozhzhe obitsyaty politychna kar'jera poryadnyy lyudyny, okrim vtraty poryadnosti [Enigma leader, or that may promise a political career decent person, other than the loss of integrity]. 416. «Molod'», Kyiv (in Ukrainian)
4. Pakharyev, A.D., 2011. Politychni instytuty i protsesy v suchasnyy Ukrayini [Political institutions and processes in modern Ukraine]. NAN Ukrayiny, In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny. 183. IPiEND im. I.F. Kurasa, Kyiv (in Ukrainian)
5. Pakharyev, A.D., 2003. Politychne liderstvo: istoryko-politolohichnyy kontekst i suchasne stanovyshe [Political leadership: Historical and Political Context and current situation]. 32. Kyiv (in Ukrainian)
6. Rudycha, F.M., 2008. Polityka v osobakh. Politychne liderstvo na post sotsialistychnomu prostori: natsional'nyy i rehional'nyy konteksty [Politics in the people. The political leadership in the post socialist space: national and regional contexts]. 353. Parlament's'ke vydavnytstvo, Kyiv (in Ukrainian)
7. Rudycha, F.M., 2010. Politychnyy klas u suchasnyy Ukrayini: spetsyfyka formuvannya, tendentsiynosti rozvytku [The political class in modern Ukraine: specific formation of bias]. 336. Parlament's'ke vyd-vo, Kyiv (in Ukrainian)
8. Politychni partiiy - providnyy chynnyk rozvytku politychnoyi systemy v Ukrayini. Materialy zasidannya «kruhloho stolu» 28 sichnya 2004 [Political parties - the leading factor in the development of the political system in Ukraine. Materials meeting «round table» January 28, 2004]. 2004. 65. PTs «Foliant», Kyiv (in Ukrainian)
9. Rudych, F.M., 2011. Politychnyy rezhym v Ukrayini: sprobа politolohichnoho analizu [The political regime in Ukraine: an attempt of political analysis]. Politychnyy menedzhment 2(47), 13-43 (in Ukrainian)
10. Tokovenko, V.V., 2001. Politychne kerivnytstvo i derzhavne upravlinnya: problemy vzayemovidnosyn ta optymizatsiya vzayemodiyi [The political leadership and public administration, relationship problems and optimize interactions]. 256. Vyd-vo UADU, Kyiv (in Ukrainian)
11. Shlyakhtun, P.P., 2010. Politolohiya: istoryia ta teoriya [Politics: History and Theory]. 451. Vydavnyche - polihrafichnyy tsentr «Kyyivs'kyu universytet», Kyiv (in Ukrainian)